

ONTOLOJİK TARİH ALGISINDA TARİH/TABIAT ve İNSAN BAĞLAMİ

Contexts of History/Nature and Human in the Thought of Ontological History

Murat AĞARI*

Özet

Bu makale tarih değerlendirmelerinde çokça yapılan bir yanlış üzerinde durmakta ve tarihin doğasını irdelemektedir. Tarihin doğasının yer ve zamanla değil, özne ve eylemle bağlantılı olduğunu vurgulamaktadır.

Ayrıca tabiatın doğasının akılla bağlantılı olarak ilerlemek üzerine kurgulandığı tezini ileri sürmektedir.

Son bölümde insan üzerinde durmakta ve eylemi yapan; aynı zamanda akla sahip olan konumunda insanı, tarih açısından önemsemektedir.

Anahtar Kelimeler

- Tarih, tabiat, akıl, insan, özne, eylem, nesne

Bu çalışmamızda biz, tarih düşüncesinin iki farklı bağlamını ele alacağız. Bunlar tabiat ve insan bağlamıdır. Olaylara yer¹ ve zaman² gösterme ilmi olarak değerlendirilen tarih, tabiat ve insan bağlamı ile birlikte ele alındığında daha anlaşılır bir hale gelecektir.

Bu iki bağlamı ele almadan önce tarihin doğasını değerlendirmek daha faydalı olacaktır.

Giriş

Tarihin Doğası

Tarih olanı kaydeder; o halde tarihin temelinde "ol" karakteri mevcuttur.³ Bu "ol" olgusu ister insan-

Abstract

This article deals with history in terms of its relation to "nature" and "human". According to the article, the most important arguments of historical thought are not "time" and "place"; but are "subject" and "action(verb)". If only they get together, then we can say that history exists.

Moreover, the character of 'nature' is connected with 'human intelligence', and this connection gives us what we call 'development' and, as a result, 'civilization'.

In another word, the article deals with 'human'. The place of 'human' in history and historical thought is important because it carries out the action.

Key Words

History, nature, mind, human, subject, action, object

dan, isterse de insan dışı etmenlerden kaynaklınsın değişen bir şey söz konusu değildir. Bu durumda tarihe bir "olanlar bütünlüğü" olarak bakılabilir. "Ol" karakteri tarihin doğasına da yansımakta,⁴ ve "oluş" varlığı ile birlikte eylemi betimlemektedir.

Eylem konusunun önemi yaratılış olgusunun temelini oluşturmasından kaynaklanmaktadır. Eylem ile ilgili olarak okuyucuya çok sayıda soru yöneltilir. Bunlardan üç tanesini burada örnekleyelim:

1. İlk eylem nedir?

2. Eylemler potansiyel birer kullanma mekanizması mıdır?

3. Genellikle temel eylemler niye basit hecelerle ifade edilmektedir?

Bu ve benzeri soruların sayıları artırılabilir. Fakat bu üç soru temel kriterlerin anlaşılması açısından ye-

* Yrd.Doç.Dr., 100. Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, İstanbul, Kubbealtı Neşr., 5. Bsk., 1997, s. 1; Fernand Braudel, "Tarih ve Toplumsal Bilimler", *Tarih ve Tarihiç(Anneles Okulu İzinde)*, derl., A. Boratav, çev: D. Erksan, Alan yay., 1985, s. 71

² Sabri Hizmetli, *İslam Tarihiçliği Üzerine*, Ankara, DİB yay., 1991, s.1

³ Tarihin "ol" karakteri doğrudan olmasa da dolaylı olarak tarih tanımlarına hakimdir. Bu konudaki tanımlar için bkz: M. Bloch, *Tarihin Savunusu ya da Tarihiçlik Mesleği*, çev: M. A. Kılıçbay, Ankara 1994, s. 20; E. Halkın Leon, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, çev: B. Yediyıldız, Ankara, TTK yay. 1989, s.4; Lucien Febvre, "Başka Bir Tarihe Doğru", *Tarih ve Tarihiç/Anneles Okulu İzinde(TTAOl)*, derl., A. Boratav, çev: İ. Selimoğlu-A. Boratav, İstanbul 1985, s. 55

⁴ Kur'an metni içerisinde yaratılış fenomeni bu "ol" vurgusu ile iki yerde yer almaktadır: "Bir şeyi dilediği zaman O'nun buyruğu sadece "ol" demektir; o hemen olur."; "Bir işe hükmederse, ona sadece "ol" der, o da olur." Bkz: Kur'an, 36/82; 19/35 Bu arada bir önceki ifadede yer alan "ister insandan, ister insan dışı etmenlerden kaynaklınsın" yargısına açıklama getirelim: "Yoktan oldurma" konusunda tansal bir eylem söz konusu iken, eylemi yapan unsur olarak insan da "ol" eylemini yürütmektedir. Fail-i Mutlak'tan insana doğru bir eğri söz konusudur.

terlidir. Öncelikle ilk soruyu ele alalım. Dillerin genel eylem yapıları ele alındığında "olmak" fiilinin, bütün dillerde en işlevsel fiili olduğu görülecektir. (Arapça'da "Kâne", Farsça'da "Bûden", İngilizce'de "to be", Türkçe'de "ilmek" fiili gibi.) Olmak eyleminin anlam yapısı düşünüldüğünde, dışsal bir müdahalenin söz konusu olduğu anlaşılacaktır. Örneğin "hasta oldum" denildiğinde, sizi hasta eden bir şeylerin varlığı söz konusu edilmektedir. Aynı şekilde "adam oldum" denildiğinde ise eğitim, terbiye ve ahlak açısından gelişmenin olduğu kastedilmektedir. Bu örnekler çoğaltılabilir. Ortak oldukları nokta, her birinde dış müdahalenin varlığıdır. "Yapmak" ve "etmek" eylemleri ile bunlara benzer diğer eylemler ancak bir oluşun varlığını takiben anlam kazanmaktadır. O halde "olmak" eylemine lokomotif eylem gözü ile bakılabilir. Bu eylemi diğer kompleks eylemler izlemektedir.

İkinci sorunun yanıtı zorunlu olarak "evet" olmaktadır. Bütün eylemler olmasa da, temel eylemler potansiyel birer kullanma mekanizmasıdır. Bunu renk kavramı ile de betimlemek mümkündür. "Mavi" potansiyel olarak renktir; varlığı, daha sonra açığı ve koyusuyla değişik renkleri ortaya çıkaracaktır. Kulağın varlığı, duyma eylemini ortaya çıkarmakta ve peşinden zorunluluk yerine gelmektedir; yani kulağı olanlar bu eylemi gerçekleştirmektedirler. Bu ontolojik zorunluluk üzerinde durmayı gerektiren bir konudur. Zira tarihsel düşünce sürecinde tanrısal zorunluluk olgusuna vurgu yapılmakta ama ontolojik zorunluluk olgusu gözardı edilmektedir. Halbuki, eğer varsa, tanrısal zorunluluğu doğuran temel muharrik ontolojik zorunluluk olmalıdır. Bu eylemlerin insanın müdahalesinin olmadan gerçekleşmesi,⁵ yokluğunda önemi kavranan bir algıyı gündeme taşımaktadır. Bu durumda temel eylemlerin bir zorunluluk olduğunu ve yapısal önem ihtiva ettiğini belirtmek yerinde olacaktır. Bu açıklamalar, soruya verilen zorunlu "evet" yanıtına mantıklı bir yaklaşım getirmektedir.

Üçüncü soruya verilen yanıtın içerisinde doğal bir süreç kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Her şey basit niteliklerden hareketle kompleks özellikler kazanmaktadır. Zira basit yapılar kompleks yapıların alt kategorilerini oluşturmaktadır. Tabii bir görüntü olarak komplekse giden yapının basit yapılardan oluştuğu gerçeği hayatın her alanında karşımıza çıkmaktadır.

İşte genel yapısı bu şekilde olan eylemin arkasından duran ve eyleme anlam kazandıran bir varlık söz konusudur. Aksi bir durumda eylem gerçekleşmeyecek, tabiat ve tabiatın içerisindekiler anlamlarını yitireceklerdir. Bu varlık "özne/subject/fail" olarak adlandırılmaktadır. "Özne/subject/fail" konusunun mantıklı bir değerlendirmesi pek çok bilinmez

ortadan kaldırmaktadır.

Bütün dillerin taşıdıkları temel ortak özellik, hepsinde öznenin başta gelmesidir. Cümle olarak adlandırılan kurgunun başını özne çekmektedir. O halde tarih kurgusunun başında da özne bulunmaktadır. Özneyi izleyen eleman olarak farklılaşmalar görülmektedir. Örneğin Türkçe ve Farsça'da özneyi tümleç takip ederken, Arapça ve İngilizce'de eylem takip etmektedir. Bu farklılaşma toplumsal hafızaların mantığındaki değişimleri de beraberinde getirmektedir. Örneğin öznenin sonra doğrudan eylemin gelmesi daha basit bir toplumsal hafızayı oluştururken, öznenin sonra nesnenin gelmesi kompleks bir hafıza anlamına gelmektedir. Bu nokta bizde, dil kurgularının toplumların geçmişleri hakkında yapıcı katkılar sağlayabileceği düşüncesini oluşturmaktadır. Ayrıca dil kurgularında özneyi eylemin takibettiği toplumların tematik toplumlar, özneyi nesnenin takibettiği toplumların ise şematik toplumlar oldukları düşünülebilir.

Bu arada dile getirilmesi gereken önemli bir noktayı geçmeyelim. İster tematik, isterse de şematik yapıda olsunlar, varlığı anlama yapısı değişmemektedir.

Aşağıdaki şekle bakalım:

1. Özne+Eylem+Nesne+Diğer tümleçler
2. Özne+Diğer tümleçler+Nesne+Eylem

Şimdi bu yapının benzer yanlarını ortadan kaldıralım:

1. Eylem+Nesne+Diğer tümleçler
2. Diğer tümleçler+Nesne+Eylem

İlk etapta ters gibi görülen bu iki yapının aslında vurgu açısından birbirinin benzeri olduğu fark edilecektir. Zira dil olgusunun genel bir kaidesi, fiile en yakın elemanın en önemli eleman olduğudur. Her iki dil olgusunda da yakınlık ve uzaklık eylemlerinin aynı olduğu fark edilecektir. Bu açıklamalardan sonra şeklimizi tekrar oluşturup nihai bilgilerimizi verelim:

1. {Özne}-{Eylem+Nesne+Diğer tümleçler}
2. {Özne}-{Diğer tümleçler+Nesne+Eylem}

Buradan anlaşıldığı kadarıyla özne, bağımsız bir yapıyı teşkil etmektedir. Zira nesnenin eyleme karşı duruşu değil de özneye karşı duruşu baz alınsaydı, tabiat kurgusunun çok daha değişik olması gerekirdi. Bu durumda şeklin adedi sadece bir olarak kalır ve şöyle olurdu:

1. Özne+Eylem+Nesne+Diğer tümleçler

Bu haliyle şeklin sadece tekil olması ve aynı zamanda özne ile bağlantısının bulunmaması tanrısal bir takım yönelmeleri izahta kullanılabilir. Fakat bu uzun konuya girmeden sadece şu kadarını vermekle yetinelim: Tabiatın gerek yaratılış kurgusunda ve

⁵ Örneğin insanın farkında olmadan görmesi, yine farkında olmadan duyması veya koklaması gibi eylemler kastedilmektedir.

gerekse işleyiş dizgesinde, özne ile eylem ve tümleş imlerini birbirinden farklı değerlendirmek gerekmektedir. Bu olguyu, olduğu şekliyle tarihe aktarmak daha olasıdır.

Yukarıdaki izahlardan hareketle, tarihin doğasında özne ile eylemi bir arada anmak gerektiği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.⁶ Eylem ile öznenin bir araya gelmesi tarihin oluşmaya başladığı andır.⁷

1. Özne/Özne+Eylem

2. Tann/Tann+ "Ol"

Yukarıda oluşmaya başladığı belirttiğimiz tarih "teolojik tarih"tir. Bu aşamanın bir ilerisi ise seküler yapının oluşumuna kaynaklık edecektir:

1. Özne/Özne+Eylem//Özne+Eylem+Nesne

2. Tann/Tann+ "Ol"//Tann+ "Ol"+(İnsan/Akıl)

İkinci belirlememiz, ilk kırılma noktasından eylemin sonucunu devreye sokmaktadır. Bu zorunlu sonucun adı nesnedir. Bu durumda öznenin eylemle olan diyalogunun sonucunun nesne olduğu sonucuna varmamız ve şeklimizi şu şekilde vermemiz gerekmektedir:

1. Özne+eylem= nesne.⁸

Özne ile eylemin bir araya gelmesinin bir sonucu olan nesneye de özel önem vermek gerekmektedir.

⁶ Gerek yarabılış kurgusunda ve gerekse işleyiş dizgesinde özne ile eylem ve tümleş imlerini birbirinden farklı değerlendirmek gerektiği belirtmiştik. Eylemin kendi içerisinde ikincil öneme sahip olduğu düşüncesi, vurguların ona olan yakınlıkla ele alınmasından kaynaklanmaktadır. Bu durumda özne ile eylemin önemleri kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu durumda öncelikle bu ikisinin bir arada anılması bir gerekliliktir. Dikkat edildiğinde tarihî olayların özneleri birlikte anıldığı farkedilecektir. Tarihin hangi dönemini, olayların hangi boyutunu, hayata ait gerçeklerin hangisini ele alırsa alınsın aynı şey görülecektir: "Olayın kahramanı". Burada "olay" ile "kahramana" dikkat edelim. Bunların biri özneyi, diğeri ise eylemi simgelemektedir. Bu eylem tarihinin yazması, ressamın çizmesi, hükümdarın idare etmesi, komutanın emretmesi gibi basit eylemlerden, öznelerin ve eylemlerin çok sayıda olduğu kompleks yapılara kadar götürülebilir. Tarihe zemin teşkil eden "zaman" ve "yer" kavramı ise bu iki öznenin ötesinde yer almaktadır.

⁷ Buradaki "an" tabirine dikkat etmek gerekmektedir. "An" kelimesi, zamanın en küçük dilimine işaret etmektedir. Bu nedenle yukarıdaki ifadeden tarihin başlamasının zamanla irtibatı varmış gibi bir anlam çıkarılabilir. Olay örgüsünün esasını özne ile eylemin bir araya gelmesi oluşturmaktadır; bu durum ise zaman kesitinden bir noktaya karşılık gelmektedir. Bunun dışında zamanla bağlantısı yoktur. Dolayısıyla zamana doğrudan bir atf söz konusu değildir.

⁸ Eylemin kimi dillerde sonda/Türkçe ve Farsça'da olduğu gibi, kimi dillerde ise öznenin sonra/Arapça ve İngilizce'de olduğu gibi, bulunması yargımızı etkilemeyecektir. Dillerde öznenin başta gelmesi ortak noktadır. Fakat belirtildiği üzere eylemin yeri değişmektedir. Bu değişikliğe rağmen, nesnenin pozisyonunda bir değişime söz konusu olmamaktadır. Zira her iki durumda da nesnenin yeri fiile en yakın eleman olarak sabit kalmaktadır. "Özne/eylem/nesne/yer/zaman" tarzındaki yapı, değişerek "özne/zaman/yer/nesne/eylem" tarzına dönüşmektedir. Özne başta gelerek tabii fonksiyonunu üstlenmektedir. Eylem ise kimi zaman özneyi takibederek yönlendirici olmakta, kimi zaman ise cümle sonunda toparlayıcı bir fonksiyon üstlenmektedir. Fakat her iki durum, nesnenin öneminde herhangi bir eksiltme yapmamakta, nesne her iki durumda eyleme yakın durmaktadır.

Nesne, yukarıda görüldüğü üzere, iki temel unsuru oluşturan özne ve eylemin bir araya gelmesinin zorunlu sonucunu oluşturmaktadır. Bu zorunlu sonuç, doğal bir yönelim ile iki türlü karşımıza gelmektedir. Bunların ilki öznenin cansız bir yapı üzerinde gerçekleştirdiği bir eylemin sonucu olarak "ne/ne'yi nesnesi"; diğeri ise öznenin canlı bir kişi üzerinde gerçekleştirdiği bir eylemin sonucu olarak "kim/kim'i" nesnesidir. Aklın cansız yapılarla karşılaşma olasılığı, canlı şahsiyetlerle karşılaşma olasılığından fazla olduğu için ne/ne'yi nesnesi, kim/kim'i nesnesinden daha önemlidir. Cümle kurgusu, tabiatın bir yansımaları verdiğinden, cümle içerisindeki sıralanış da bu şekildedir. Bu arada yeri gelmişken, canlı ya da cansız yapıdaki bir varlığın, nesnede işgal ettiği önem konumunun, öznedeki söz konusu olmadığını belirtelim. Nesne, öznenin ve eylemin belirtecidir. Aynı zamanda, varlığın genel doğrultusu olan "etken/active" çatıdan, varlık elemanlarının birbirleri ile olan diyalogundan kaynaklanan "edilgen/passive" çatıya dönüşümünde nesnenin birincil öneme sahip olduğunu da unutmamalıyız. Nesnenin önemi "sonuç" olmasından kaynaklanmaktadır. Gerek bilimsel olgular ve gerekse eleştiriye tabi tutulan noktalar, eylemin kendisinden ziyade sonucu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Örneğin tarihçiler, İstanbul'un ele geçirilmesi olayında ele geçiren komutan(özne) ve ele geçirme(eylem) ile ilgilenmelerine rağmen, ilgilerinin ve düşünce mesailerinin önemli bir kısmını fethin sonuçları üzerine yoğunlaştırmaktadırlar. Bu ve bunun gibi çok sayıda eylemin, aynı şekilde, sonuçları üzerinde durulan eylemler niteliğinde olduğu bir gerçektir. Bu durum tarihte özne ve eylemden sonra önemli olan üçüncü noktanın nesne olduğunu ispat etmektedir.

Şu ana kadar gelinen noktada "yer" ve "zaman" unsurları hala karşımıza çıkmadığına dikkat ederek, bu olguları tarih düzlemine aktaralım. Aktarma eyleminden sonra karşımıza şu önemli sonuç çıkmaktadır:

1. *Tarihsel bir olayın varlığı için öznenin ve nesnenin bulunması yeterlidir. Bir başka deyişle özne ve eylemin bulunduğu yerde tarihsel bir olay gerçekleşiyor veya gerçekleşmiş demektir. Bu durumda tarihe yeni bir tanım getirmek gerekmektedir: Tarihsel öznesi ve eylemi bulunan olaylar bütündür.*⁹

Tarihsel eylemin doğal sıralaması ise şu şekilde gerçekleşmektedir:

⁹ Bu yeni bir tarih tanımıdır. Bu tanımdan hareketle yer ve zaman olgularını ön plan çıkaran, diğer tanımları değerlendirdiğimizde, eksiklikler hemen fark edilecektir. Zira klasik tanımların tümü yer ve zaman olgusuna aşırı bir vurgu yapmaktadırlar. Halbuki gerek tabiatın doğasında ve gerekse dilin doğasında yer ve zamanın ikincil olgular oldukları görülmektedir.

1. Özne/ eylem/ sonuç(nesne)/ zaman/ yer

Fakat olaylara yer ve zaman göstererek bir tarih tanımı yaptığımızda, yukarıdaki sıralamanın aşağıdaki gibi olması gerekmektedir:

1. Olay/ yer/ zaman¹⁰

Bunu dilsel kurguda ifade edersek;

1. Nesne/yer/zaman

Bu iki farklı değerlendirmeyi alt alta koyduğumuzda konu daha da netleşecektir:

1.Özne/eylem/sonuç(nesne)/zaman/ yer=Tarih

2. Nesne/ yer/ zaman=Tarih.

Bu aşamadan itibaren bunlardan hangisinin daha "tarih" olduğu sonucuna yanıt aramaya çalışacağız. Sorunuza çözüm ararken kurguladığımız tarih standardını değil, klasik tarih standardını temel alarak tarzımızı geliştireceğiz.

Bu noktada beş temel sorunu dile getirmemiz gerekmektedir:

1. Başlangıç Sorunu

Dikkat edildiğinde "nesne/yer/zaman=tarih" denkleminin özne ve eylem yoksunu olduğu görülecektir. O halde çağdaş tarihinin dikkatini doğrudan özne ve eylemden müteşekkil bütünlük çekmektedir. Bu durum, doğal olarak başlangıç sorununu gündeme getirmektedir. Nedir bu sorun? Kurguladığımız tarihin altyapısında tabiatın ve tabii ki tabiatın doğasına uygun olarak tarihin baş aktörünün bir özne olması gerekliliğini belirtmiştik. Doğal olarak bu bakış açısı ile biz, dikkatimizi öncelikle özne üzerine yoğunlaştırmak durumundayız. Halbuki klasik tarih metodolojisinde özne, doğrudan dikkati çeken önemli bir mefhum olmaktan ziyade herhangi bir elemandan farkı olmayan sıradan bir unsurdur. Aksine tabiat, özneyi dikkate almayı zorunlu kılmaktadır.

2. Eylem Sorunu

Eylem sorunu da başlangıç sorunu ile aynı sıkıntıları taşımaktadır. Zira olayla başlayan tarih sürecinde eylemin akıbeti özne ile benzerlik arz etmekte ve hakettiği yerde görünmemektedir. Bir örnekle konuyu daha anlaşılır hale getirelim. "Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u ele geçirmesi" olayında ilk dikkatimizi çekmesi gereken eleman "ele geçirme" eylemini gerçekleştiren öznedir; örneğimizde bu konuyu Sultan 2. Mehmet işgal etmektedir. Bizim kurguladığımız tarih anlayışında eylemi

hangi açıdan değerlendirsek değerlendirelim, özne 2. Mehmet'tir. Eylemin gerçekleşmesinin nedenleri, yeri, zamanı ve diğer bütün durumlar göz önüne alındığında ilk dikkate alınması gerekli unsur özne olmalıdır. Halbuki klasik tarih kurgulamasında durum değişiktir ve olay bir bütün olarak değerlendirilmekte ve kimi zaman bu eylemi yapanın Sultan 2. Mehmet olduğu dikkatlerden kaçmaktadır.

3. Nesne Sorunu

Belki de konunun en önemli bölümünü teşkil etmektedir. Zira nesnenin tarihsel olaylarda sonuç olarak ele alındığı ve bu nedenle en önemli noktayı oluşturduğunu belirtmiştik.¹¹ Tarihteki seküler düşüncenin bu noktadan başladığı kanaatindeyiz. Zira öznenin ve eylemden ziyade nesneye verilen önem, olayın oluş mantığını göz önüne almayı gerektirmemektedir. Bu durumda tarihcilere tek bir seçenek kalmaktadır; bu ise olayın rasyonelitesini değerlendirmeye almaktır.¹²

4. Yer ve Zaman Sorunu

Aslında bu sorun ayrı başlıklar halinde, hem yer sorunu ve hem de zaman sorunu olarak ele alınabilir. Fakat kurguladığımız tarihin temelinde her ikisi de yer almadığı için bu ikisini aynı başlık altında vermenin sakıncası olmayacaktır. Kurguladığımız tarih anlayışı ile klasik tarihçilik arasında yer ve zaman bakımından belirgin bir ayrım söz konusudur. Tarihe yüklenen tanımlardan da anlaşılacağı üzere, klasik tarihçilikte zaman ve mekan konusunun önemli bir yer işgal ettiği görülmektedir.¹³ Halbuki

11 "Önemlilik" daha ziyade klasik tarih değerlendirmeleri için söz konusudur. Zira bizim algılayışımızda nesne üçüncü önemli noktayı teşkil etmektedir.

12 "Rasyonelite" doğrudan kişi ile bağlantılı olduğundan, nesne üzerinde düşünülerek varılan sonuç, nesnenin doğruluğunu belirsiz bir hale getirmektedir. Bunun doğal sonucu olarak "benim doğrum/senin doğrun" ya da "bana göre doğru/sana göre doğru" gibi değerlendirmeler ortaya çıkmaktadır.

13 Bu noktada klasik tarihçilerin son derece sıklıkla kullandıkları bir örneği vermenin yerinde olacağı kanaatindeyiz: "İstanbul'un fethi tarihi bir olaydır. Eğer biz, "Türkler İstanbul'u 1453 yılında fethetmişlerdir" dersek, yukarıda sözü edilen üç ana unsur, bu tarihi olayda kolaylıkla tespit edilebilir.

Bu durumda karşımıza şöyle bir tablo çıkacaktır:

1. Fethin olayının meydana geldiği saha, yani coğrafi mekan İstanbul'dur.

2. Olayın meydana geldiği zaman, 1453 yılıdır.

3. İnsan faktörü ise Türkler(bu bağlamda Fatih Sultan Mehmet ve Bizanslılar)'dir.

Eğer biz bu ifadeyi "Türkler İstanbul'u fethetmişlerdir" diye söyleyecek olursak, durum tarihi bir olayın tespitinden çıkarak, sadece durum tespitine dönecek ve cümlede bir eksiklik olduğu göze çarpacaktır. Bunun dışında cümleyi, "1453'de Türkler Bizanslıları mağlup ettiler" şeklinde söyledığımız zaman da bu cümlede bir eksiklik olduğu göze çarpacaktır. Bu eksiklik dile getirilen tarihi olayın yeridir. Sonuç olarak şu söylenebilir: "Tarihî bir olay yazılırken veya anlatılırken yukarıda belirttiğimiz üç ana öge mutlaka zikredilmelidir. Aksi takdirde aktarılan, tarihî bir olay olmaktan çıkarak masal hüviyetine bürünür. bkz. Ekrem Memiş, *Tarihî Coğrafyaya Giriş*, Konya 1990, 7 Yukarıda yapmış olduğumuz eleştiriye benzer bir düşüncenin burada sergilendiği görülmekte, vurgu daha az önemli noktalara yapılmaktadır.

10 Burada şu gerçek karşımıza çıkmaktadır: Klasik tarih tanımları kaynaklarını tarihin, tabiatın ve insanın doğasından değil, yazıların doğasından almaktadırlar. Zira "tarih" adı altında yazılanlar yer ve zaman belirlemeleridir. Bu nedenle tanımlar da bu noktada odaklaşmaktadır. Yanlış olmamakla beraber eksik olduklarını söylemekte bir sakınca yoktur.

bir olayın tarihsel nitelik kazanabilmesi için gerekli olan elemanların sıralanmasında zamana ve mekana ait vurguların üçüncül hatta dördüncül değerlere sahip oldukları görülmektedir.

5. Uzlaşma Sorunu

Yukarıda dile getirilen sorunlar ışığında kurguladığımız tarih ile klasik tarihçilik arasında bir uzlaşma söz konusu olabilir mi? Yoksa gerçekten bir uzlaşmazlık mı söz konusudur? Bu soruların yanıtı "uzlaşmanın söz konusu olduğu" yönündedir. Klasik tarihçilik, bizim üçüncül önemde zikrettiğimiz "nesne"yi birincil önemde değerlendirmeye almaktadır. Dolayısıyla nesneden daha önemsiz bir konumda bulunan yer ve zaman unsurlarını ikincil ve üçüncül konumda değerlendirmektedir. Bu değerlendirme tarzı pek çok yanlışlığı beraberinde getirmektedir. Taberi'nin tarihçiliğini eleştirenler farkında olmadan aynı yanlışlığın içerisinde olmuşlardır.¹⁴

Yukarıdaki açıklamalar ışığında klasik tarihçilik eylemini şu şekilde değerlendirebiliriz: "Yeri ve zamanı belirli bir eylemin sonucunda tarih oluşmaktadır. Bu noktada tarihçiyi, eğer eylemin oluşu ilgilendiriyorsa kronolojik bir tarihçilik, eylemin sonucu ilgilendiriyorsa seküler bir tarihçilik söz konusudur. Yeri ve zamanı verilmemişse bu tarihî malzeme değildir; bu nedenle değerlendirme dışıdır."

Yukarıdaki ifade, eleştirisini yaptığımız yapının temelini oluşturmaktadır. Bu yapı olanın değerlendirilmesi açısından zaman içinde kendini yenileyememiştir. Ortak kabul üzere ilk ideal tanımını İbn Haldun'da bulmuştur. İbn Haldun'un ortaya koyduğu yenilik malzemenin "kabul edilebilirliği" üzerine kuruludur. Eleştirdiği nokta, malzemenin eleştirilmeden alınmasıdır. Bunu şu şekilde ifadelendirmektedir: "Bilhassa mal, para ve askerlerin hesabını ve sayısını hikaye ettiklerinde akla uymayan pek çok sözler sarf etmişlerdir ki, bunları akıl ve tabiat kanun ve kaidelerine göre incelemek zarureti vardır."¹⁵

Bu girişin ardından, tarihin doğasında yer alan iki bağlamı değerlendirebiliriz.

A. Tarih-Tabiat Bağlamı

Tabiatın doğasının tarihin doğasından pek farklı olmadığını ilk etapta belirtebiliriz. Ancak farklı noktalarda değerlendirmeye alınacak tabiat, farklı anlamlar kazanacaktır. Öncelikle tabiatı nereye yerleştirdiğimiz konusuna açıklık getirmeliyiz. Tabiat, tarih ilminde fizikî anlamda çevreyi nitelemekte ve tarihsel bir metinde, "mekan" veya "yer" olarak

adlandırılmaktadır.¹⁶ Bu anlamıyla çevre, mekan ya da yer seküler bakışın üç ana unsurundan birini temsil etmektedir.¹⁷ Aynı şekilde tabiat, coğrafyayı da ilgilendirmekte ve çevre olarak adlandırılmaktadır.¹⁸

Fizikî anlamdaki çevre seküler bir tarihçiliğin sınırları içerisinde yer almaktadır. Bu bağlamda tabiat ile çevreyi birbirinin yerine kullanabiliriz. Bunun yanı sıra teolojik düzlemde dikkate almamız gereken ve olayların oluş mantıklarını ifade eden kullanılan bir "tabiat" söz konusudur. Teolojik literatürde "sünnet"¹⁹ olarak terimleşen bu ifade, tabiatdaki oluş mantığı üzerinde durmaktadır.²⁰ Her ne kadar tarihle olan bağlantısını yer, mekan ve çevre anlamlarının haricinde almış bu son anlam ile tarihle olan bağlantısı önemlidir. Bu veriler ışığında bakışımızı teolojik bir temele yerleştirmeye çalışacağız. O halde "sünnet" olarak değerlendirdiğimiz bu tabiatın kendisini ve tarihsel yönünü ele almaya çalışalım.²¹

Tabiatı bir bütün olarak algılamamız gerekmektedir.²² Yaratmayı tanrısal bir eylem olarak ele al-

¹⁶ Çevre tarihçiler için bir kaynak ve yerdur. Tarihi olaylar meydana geldikleri yer ile anılırlar. Öyleyse kur, şehir, manzara, maddileştirilmiş(sektüler) bir tarihin farklı cepheleridir. Fakat tarihte daha ziyade insanın çevre ile ilişkisi tartışmalara yol açmıştır. Bu tartışmalar insanın doğanın bir parçası mı yoksa ondan ayrı mı olduğu; ya da insanın çevre tarafından etkilenmesinin nereye kadar uzandığı şeklinde iki yönde sürdürülmüştür. Eski devirlerden bu tarafa insanın "çevresinin bir ürünü" olduğu fikri egemen olmuştur. Olaya tarih perspektifinden baktığımızda, çevrenin tarihi olayları yönlendirmesinin daha ziyade yerleşim yeri olarak işlediği fonksiyonla bağlantılı olduğunu görürüz. Tarihin en eski devirlerinden itibaren insan toplulukları, yerleşim merkezi olarak genellikle büyük akarsu ve göl kenarlarını tercih etmişlerdir. Örneğin tarihin büyük medeniyetlerinden Mezopotamya, Fırat ve Dicle kıyılarında, Mısır, Nil çevresinde, Urartu ise Van gölü çevresinde konuşlanmıştır. Bkz: Murat Ağar, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar-Doğuşu/Gelişimi ve Temsilcileri*, İstanbul 2002, XLII vd.

¹⁷ Diğer iki unsur insan ve zamandır.

¹⁸ Bütün tarihi olaylar coğrafi bir mekan içerisinde geçer. Her insan topluluğu, bu dünya üzerinde bir yer işgal eder; biz buna "coğrafi mekan" diyoruz. Mekanın tasvir, olayların değerlendirilmesi açısından oldukça önemlidir ve bu önemli görevi coğrafya yerine getirir. Coğrafi şartlar, tarihe şekil verir ve gelişmesine yardımcı olur. Bkz: M. Ağar, *Coğrafya*, XLV vd.

¹⁹ Sünnet orjinal, sürekli ve belli bir standarda oturmuş(iyi-kötü) davranış biçimidir. bkz: Ö. Özsoy, *Sünnetullah(Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması)*, Ankara, 1994, 53

²⁰ Özellikle İbn Haldun'da olmak üzere genelde göz ardı edilen nokta burasıdır. Zira İbn Haldun yukarıda verdiğimiz şekilde olayların akla ve tabiat kanun ve kaidelerine göre incelemenin zaruretinden bahsetmektedir. bkz: İbn Haldun, *Mukaddime*, I/19. O halde rasyonelitenin ve akla uygunluğun tabiatla kaim olduğundan bahsetmek mümkündür. Bir başka deyişle akıl, bakışını ve tarzını tabiatın almaktadır. Dolayısıyla, tabiatın ruhuna uygunluk, akla uygunluğu beraberinde getirmektedir.

²¹ Çalışmamızın bundan sonraki bölümü daha ziyadesiyle bir savunu çalışmasıdır. Kutsal metinler çoğunlukla edebi metin olarak değerlendirilmekte ve bu tarz çalışma yapanlar genellikle determinist bir anlayışa sahip olmakla suçlanmaktadır. Ayrıca determinist özelliği ağır basan teolojik bir tarihten bahsedilmekte; ancak bunun sınırları hakkında belirgin ve net bilgi verilmemektedirler.

²² Zira tabiatı bir çevre olarak algıladığımızda kendi içerisinde bölünebilen bir zaman çizelgesinin bulunduğunu, seküler olarak nitelendirdiğimiz tarihin buradan başladığını belirtmiştik.

¹⁴ Taberi'nin yaptığı eylem, zamanda meydana gelen olayları mekan göstererek anlatmaktı. Bu ise bugün yapılan tarihçilikten farklı bir eylem değildir.

¹⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev: Z. K. Ugan, İst. 1997, I/19

duğumuzda elimize şöyle nesnel bir tablo çıkmaktadır:

Tanrı+Tabiat (Yaratılış ve varlık alemi)
=Tarih(Teolojik Tarih)

Klasik tarihçiliğin alanını ise daha önce göstermiştik:

İnsan+zaman+mekan=Tarih(Seküler Tarih)

Tanrı+Tabiat>varlık.....İnsan+zaman+mekan=
Tarih(Seküler Tarih).....>yokluk(Teolojik Tarih)

Dikkatlice incelendiğinde seküler tarihin, teolojik tarihin bir parçası olduğu anlaşılacaktır. Aynı zamanda "İnsan+zaman+mekan=Tarih" denklemi eklenecek herhangi bir unsur söz konusu değil iken, "Tanrı+Tabiat=Tarih" denkleminin içerisine çok sayıda unsur girmektedir. Bu unsurlar insan eşya, hayvan ve bitki gibi somut şeyler olabileceği gibi akıl, ruh ve düşünce gibi soyut şeyler de olabilir. Yukarıda yaratmanın amacını insanı yaratmaktan ziyade, akli yaratmak olarak ele almanın gerekliliğini belirtmiştik. Zira insanı ayıncı kılan hususun akıl olması, yaratmayı da akıl ile ayıncı bir konuma yerleştirmektedir. O halde şunu söylemek mümkündür: Varlıklar içerisinde insanı üstünlüğe taşıyan onun akıllı olmasıdır.²³

Bu durumda üzerinde düşünülmesi gereken kavramlar kendiliğinden ortaya çıkmaktadır: Bunlar "akıl" ve "bilgi" kavramlarıdır.

1. Akıl

Ayetlerde bu kelimenin sadece fiil olarak yer alması, onun dinamik bir uygulama alanına sahip olduğunu gösteriyor denilebilir. "Akıl" fiili insanlar tarafından yapılabilen, yapılması gereken ve ihmal edilmesi kötü görülen bir zihin faaliyetine işaret etmektedir. "Akıl" kelime kökünün, fiil şeklinde türevleriyle yer aldığı bütün ayetlerde dikkatimizi çeken ilk husus, bu kelimenin Allah tarafından olumlu sayılan bir faaliyeti temsil etmesidir.²⁴

Akıl kavramı, bugüne kadar üzerinde durulandan daha fazla tarih için önemlidir. Seküler tarihte tarihin ana malzemesini insan oluşturmaktadır. İnsan, çoğunlukla varlığın "olma nedeni" olarak ele alınmakta ve bütün değerlendirmeler insan üzerine yapılmaktadır. İnsanın ayıncı vasfı düşünebilen bir yaratık olmasında gizlidir. Düşünme yetisini tarihsel sıralamaya aldığımızda, şu şekilde bir betimleme yapmak durumunda kalırız:

Tanrı: "Ol"=Tabiat=İnsan+(Hayvan ve Bitki)
+Eşya

Aynı tabloyu şu şekilde de verebiliriz:

Tanrı: "Ol"=Tabiat=Akıl+Ruh+Beden

Açıklamak gerekirse tabiatta insan, her üçünü(Akıl+Ruh+Beden), hayvan ve bitki bunlarda son ikisini(Ruh+Beden), cansız eşya ise sonuncusunu(Beden) bünyesinde barındırmaktadır. Bu durumda şu sonuca varmak mümkündür: İnsan, akıl niteliği mümeyyiz bir yapıdadır. O halde insandan ziyade akla önem vermek gerekmektedir.

Aklı arka plana koyarak bir değerlendirme yapmamız gerektiğinde akıl, Yaratıcının sınamak ve tabiata anlam kazandırmak amacıyla var ettiği bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda akıl, edilgen bir konumdadır ve Yaratıcıya karşı sorumlulukları olan ve kendi bilinci ile Yaratıcıya karşı sorumluluğunu hisseden kişidir.²⁵ Bu bağlamda sanki sınırları çizilmiş gibi görünmekte ve totaliter²⁶ bir yapının elemanı olarak algılanmaktadır.²⁷ Halbuki noktanın iki yanını anlam kazandırdığı ölçüde şekillenen tabiat yapısı,²⁸ akla belirleyicilik katmaktadır. Bu yönüyle determinist olan tabiat değil, aklın kendisi olmaktadır.²⁹

Aklı ön plana alarak değerlendirmenin ikinci yönü ise ikili bir denklem kurma zorunluluğunu gündeme getirmektedir:

Özne+Eylem= Nesne

denklemine unsurlarını yerleştirdiğimizde

Tanrı+Ol(Yaratma)= Tabiat

denklemi karşımıza çıkmaktadır. Burada "ol" eylemini gerçekleştiren Tanrı, tabiatı yaratmaktadır; bu durum herkes tarafından bilinmektedir. Bize kalırsa denklemin bundan sonrası önemlidir.

(Tanrı+Ol(Yaratma)= Tabiat)

denklemi yerini muhafaza etmekte ve bunun gölgesinde³⁰ yeni eylem muhtevaları gelişmektedir.

²⁵ Kısaca "kul" kavramında anlamını bulan yapı olarak değerlendirmek mümkündür.

²⁶ Daha çok siyasi bir terim olarak kullanılan bu kavramın, dayatmacı ve dogmatik yanını dikkate alarak kullanmayı tercih ettik.

²⁷ İlkçağ felsefesindeki din-akıl çatışmasının altında yatan sebep yanlış anlama olsa gerektir. Bu çatışma, varlığını anlamsız bir biçimde uzun müddet devam ettirmiştir.

²⁸ Noktanın iki yanı bulunmaktadır; bu nedenle insanlar ikili bir sarmal içerisindedir. Örneğin varlık ve yokluk denkleminde bir de yoğunluk unsurunu eklemiş olsaydık, o noktada insanların zihninde güzel ve çirkinde sonra üçüncü bir kavram daha şekillenecek ve bunun adına yoğun güzel veya yoğun çirkin diyecekti. O halde aklın düşünme sınırının, tabiatın kendi sunduğu çerçeve ile mümkün hale geldiği söylenebilir. Bu durumda tercihi güzelden ya da çirkinden yana kullanmak aklın devreye girmesi ile mümkün olacaktır. Bu durumda tercihi yapan akla "bu tercihin nedenini sormak" ve "bu tercihten dolayı sınırlarının darlığı ile eleştirmek" anlamsız hale gelecektir.

²⁹ Determinist düşüncede her şeyin "belirli" olduğu savunulmaktadır. Daha ziyade bu belirleyicilik insani değil tanrısaldir. Kadercilikle karşık olarak karşımıza çıkan bu düşüncede Tanrı, etken konumdadır ve olaylara müdahale edici bir yanı bulunmaktadır.

³⁰ Zira bu durum ve mevcut olarak vardır ve varlığını sürdürmektedir; o halde gölge olarak nitelenebilir.

²³ Kur'an, 95/Tin, 4

²⁴ Şakir Kocabaş, *İslam'da Bilginin Temelleri*, İstanbul 1997, s. 124

(Gölge):İnsan+Eylem=Şey/Eşya

Dikkat edildiğinde eylem yerini korumakta, özne konumundaki tanrının yerini insan, nesne konumundaki tabiatın yerini de eşya almaktadır. Bu durumda şu iki soruyu sormak gerekmektedir:

1. "İnsan tanrının, eşya ise tabiatın yerini almaktadır" demek mümkün müdür?

2. Bir başka ifade ile Tanrılaşan insandan bahsetmek mümkün müdür?

Bu soruların yanıtı muhtemelen "evet" olacaktır. Zira artık tabiatı Tanrı görünmemekte ve dolayısıyla görülene karşı hüküm vermek durumunda kalmaktadır. Bu durumdaki akıl, çift yönlü değerlendirilmelidir:

a. Tanrıyı Bilen Akıl

Çoğunlukla teolojik değerlendirmelerin konusu olan ve "kul" vasfını kazanan akıldır. Özellikle kutsal beyanlarda ikaza maruz kalan akıl budur. Özne konumundaki aklın önünde çok sayıda eylem seçeneği ve yine çok sayıda şey/eşya durmaktadır. Soyut aklın bunlarda seçicilik ve belirleyicilik yönü başlangıçta potansiyel olarak iyi-kötü, güzel-çirkin gibi ikili sarmallar halinde bulunduğu, aklın seçme konusunda tercih yapabilmesi için gerekli olan rehber vazifesini kutsal beyanlarda bulmaktayız. Yapılması gereken, sadece bu konuya göndermede bulunmaktır. Bunun dışında akıl seçici olmakta; iyiyi seçen akıl iyi, kötüyü seçen akıl ise kötü algılanmaktadır. Burada dikkate alınması gereken ve çoğunlukla gözlerden kaçan önemli nokta şudur: Yaratılmış olan aklın³¹ geçmişle bağlantısında tek bir eylem ve tek bir özne yer almaktadır. Bir başka deyişle aklın geçmişinde bir yaşanmışlık söz konusu değildir. O halde geçmişi olmayan aklın yönü daima ileriye bakmaktadır. Bu noktada kendisinin uyarılması gerekmektedir. Bu uyarı doğal olarak kendisinin yaratılmış olduğu ve bir yaratınının bulunduğu şeklinde olmalıdır.

Aslında insan, unutkanlığının suçunu sürekli olarak ikaz edilerek çekmektedir. Tabiatteki eylemlerin başında kendisini gören insanın unutmaya en çok yakın olduğu nokta, kendisinin özne olmadığı, eylemlere mutlak anlamda edilgen olarak katıldığı ve yine mutlak anlamda bu eylemleri bir yapanın olduğudur. Kısacası insan, ilk olarak Tanrıyı ve yaratıldığını unutmaktadır. Bu durum onun sıklıkla uyarılmasını zorunlu kılmaktadır. Tanrıyı bilen aklın ödülü, iyiliklerle karşılaşma, aksi durumda cezası ise kötülüklerle karşılaşma olmaktadır.

³¹ Burada akli ve insanı aynı kefede değerlendirdiğimizi belirtmekte fayda bulunacaktır. Akli ön plana almamızın sebebi, ayrıncı olarak önemli olmasıdır.

b. Tabiatı Bilen Akıl³²

Edilgen aklın etken konuma geçmesidir. Ancak sürekli bir etkenlikten bahsetmek yanıltıcı olacaktır. Zira tabiatı tanıma noktasında aktif olan bu aklın,³³ edilgen olarak bilgilendirildiğinden de bahsedilmelidir. Tanrıdan koparak özne konumuna geçen insan, çok sayıda eylem ve eşya ile karşılaşmış ve bunlarla diyalog içerisinde bulunmuştur. Peki bunların adlandırılması nasıl olmuştur? Bu konuda İlahî beyanla karşılaşmaktayız: "Adem'e isimlerin tümünü öğretti, sonra onları meleklere gösterip: "Haydi doğru iseniz şunların isimlerini bana söyleyin." dedi."³⁴ Bu ifade bir öğreti sürecinin başladığını göstermektedir. Demek ki insanoğlu eşyanın isimleri ile donatılmış olarak yaratılmış ve kendisine edilgen bir pozisyon yüklenmiştir.³⁵

Bu noktada bilgiyi ele almak gerekmektedir:

2. Bilgi

Tanımsal bilgiden bahsetmeden önce genel olarak bilgiyi ele almak yerinde olacaktır. Bilgi kavramına getirilen tanımlar aşağıdaki şekildedir:

1. Nesne ile özne arasındaki ilişkidir.

2. Varlıklara yüklemeler verilerek elde edilen

³² Kısa bir açıklama faydalı olacaktır: Tabiatı bilen akıl, Tanrıyı bilmekte; Tanrıyı bilen akıl da tabiatı bilmektedir. Bizim yaptığımız aynı ontolojik düzlemde ele aldığımız akıl çerçevesidir. Bunlar birbirine karşıtlanmamalıdır. Zira ileriki dönemlerde böylesi bir yanlışla düşülerek dünyevi ilim/uhrevî ilim ayrımına gidilmiş ve bu ayrım, modern ideolojilerin kendilerine kaynak aldıkları bir yanlış yönetime sebep teşkil etmiştir.

³³ Buna eski Yunan ve Arap toplumundan çok sayıda örnek verilebilir. Örneğin İslâm öncesi dönemde yıldızlara ilgi, yolu bulunmayan çölde istikamet tayin etmek, gök cisimlerinin beşerî olaylara etkisi olduğuna inanmak, yere ait olaylar konusunda önceden bilgi sahibi olmak arzusunun doğmuştu. Bir yerden bir başka yere mekân değiştiren topluluklar, yollarını, otakların yerlerini tayin etmeye mecburdular. Bunun için yıldızları ve yerlerini o bölgeleri tayin etmek üzere rehber edindiler. Bunun haricinde düşmanları takip için, onların gizli yerlerini keşfedecek izleri bulmayı gerekli gördüklerinden iz bulmak usulünü keşfettiler. Bunun gibi yağmur, fırtına vs. hava değişimlerinden sakınmak için, meydana gelmesinden önce yağmurun yağacağını, rüzgarın eseceğini haber vermek metodunu buldular. Bunlara da "İlm-i Enve'ti" veya "Mehâbî'r-Rüyâh" adını verdiler. bkz: M. Ağan, *Coğrafya*, 13 vd.

³⁴ Kur'an; 2/Bakara, 31

³⁵ Yukarıdaki ayette ifade edilen duruma şu şekilde bir yaklaşım getirilmektedir: "Burada sembolik olarak anlatılan şey, insan türüne kavramsal düşünme yeteneğinin verilmiş olmasıdır." Ömer Özsoy-İlhami Güler, *Konulanna Göre Kur'an-Sistematik Kur'an Fihristi*, Ankara 1996, 83 Halbuki dilin doğası kısmen farklı bir yaklaşımı sergilemektedir. Kök kelimeler olan ve isim türetilen fiil kökenleri İngilizce'de "infinite" kökünden türetilen "infinitive" kelimesi ile, Arapça'da ise "sadara" kökünden türetilen "masdar" kelimesi ile karşılanmaktadır. Türkçe'de de bu kelime kullanılmaktadır. Her iki kelimenin manası sonsuzdan gelen, geçmişî sonsuz olan, birdenbire ortaya çıkan demektir. Az önce eylemin geçmişinin sadece tanımsal bir yaratma olduğunu belirtmiştik. Bu durumda şunu tespit etmek gerekmektedir: Sonsuzdan yaratılan kelimeler varlıklara ad olan "isim" grubuna giren kelimeler değildir. Bu durumda yukarıda alıntılarımız bilgi doğru olmaktadır. Fakat eylem kökenlerinin sonsuza ait olması, yaratılmış olarak, daha doğrusu, öğretilmiş olarak kelime gruplarının bulunduğunu simgelemektedir.

zihinsel üründür.

3. Öznenin zihninde kavramsal olarak karşılık bulan şeydir.

4. Bir öznenin ürettiği, içeriğine katılmıyor olsalar bile diğer öznelere de paylaşabilecekleri bilimsel üründür.³⁶

İlk tanımı ele aldığımızda, genişletilmiş biçimde şöyle dile getirebiliriz: İnsanın(Özne) nesne(şey/eşya) ile arasındaki ilişki bilgiyi vermektedir. Ancak aklın(insan/özne) eşya ile yalın diyalogundan bilginin ortaya çıktığını söylemek rasyonel gelmemektedir; zira öznenin eşya ile diyalogu düşünmeyi doğurmaktadır. Bu nedenle çıplak aklın, bilgi donanımı olmasızın, eşya ile karşılaştığında olacakları tahayyül etmek imkansız gibi görünmektedir. İkili diyalogunda olumlu ve olumsuzlama ve bunun tersi olarak olumsuz olumlama olasılığı söz konusudur. Halbuki eşyanın ismini bilen akıl, rasyonel düşünme modunu yakalayabilecektir. Konuyu biraz daha derin bir biçimde düşünmemiz gerektiğinde, bilgilendirilmemiş, öğretilmemiş insanın tabiat karşısındaki durumunu tahayyül edelim. Böylesi bir durumda insan, tabiatı kontrol eden insandan, tabiatın kontrol ettiği insan konumuna dönüşecektir.³⁷ Bir bakıma toprağı "yemek" olarak yiyecek, ölümü "varlık" olarak algılayabilecek ya da sevgiyi şiddete rahatlıkla dönüştürebilecektir. Bu durumda söylenmesi gereken söz şudur:

Nesne ile özne arasındaki ilişki, bilgi ile gerçekleştigi anda bilgiyi doğuracaktır; aksi halde kaos ortaya çıkacaktır.

Bilgi kavramına getirilen ikinci tanım ise şöyle denilmektedir: Varlıklara yüklemeler verilerek elde edilen zihinsel ürün bilgiyi oluşturmaktadır. Bu tanım seküler bilginin tanım kalıplarına uymaktadır. Burada insanın eylem ile olan diyalogu söz konusudur. İleride daha geniş bir biçimde ele alacağımız bu tür diyalogda insan kendini fark etmektedir. Zira eylemi yerine getirirken özel bir düşünce kalıbına girmemekte; bu nedenle hem Tanrıdan ayrı olabilme, hem de Tanrıyı bilebilme yeteneklerine sahip olabilmektedir. Aslında bu tarz bilgi tarihin kendisidir ve medeniyet denilen kavramda yerini alan taşlar olarak değerlendirilebilir.

Bilgi kavramına getirilen yukarıdaki üçüncü tanım, varmak istediğimiz sonucu betimlemektedir: "Öznenin zihninde kavramsal olarak karşılık bulan şey." Bu "şey" olarak simgeleştirilen öge, iki ayrı

minval üzere ele alınmak durumundadır. Bunların ilki insanın zihninde karşılığını bulan öge, diğeri ise silsileler halinde insan zihninde bulunan öge. Birincisi Tanrısal öğretiyi nitelerken, diğeri seküler öğenin karşılığını yansıtmaktadır.

Bilgi konusundaki son tanım şöyle verilmektedir: "Bir öznenin ürettiği, içeriğine katılmıyor olsalar bile diğer öznelere de paylaşabilecekleri bilimsel ürün." Bu tanım, seküler bilgiyi, bir başka deyişle dünyevî olarak üretilen bilgi türünü yansıtmaktadır. Bu nedenle seküler bilginin tanımı yönüyle doğru olarak kabul etmek durumundayız. Zira İlahî donatı ile kuşatılmış olarak karşımıza gelen insan, ürettiğini potansiyel olarak sunmak durumundadır. Yukarıdaki değerlendirmelerimiz, somut olarak bilgi konusunda bilmemiz gerekenleri bir bütün halinde sunmamaktadır. O halde yeni bir bilgi tanımı yapmamız gerekirse, bilgiyi öncelikle ikiye ayırmak durumundayız:

a. Tanrısal Bilgi

Hazır bir pozisyonda insanın yaratılması ile anlam kazanacak olan dünyada, potansiyel olarak insanın bilmesi gereken, bilmediği takdirde tabiatın hizmetine gireceği bilgidir. Kaynağı kutsal öğretilerdir: "Oku! Kalemle öğreten, insana bilmediğini öğreten, Rabbin en büyük kerem sahibidir."³⁸ beyanı bunu doğrulamaktadır. Bilgi denkleminin ilk parçası bu bilgi ile yerine oturmaktadır. Artık yaratılmış olan insanoğlu, kendisini nesne karşısında şaşkınlığa düşmekten koruyacak, aynı zamanda tabiatın kullanılmasında kendisine yön verecek bilgi ile donatılmış olarak dünyadadır. Bu aşamadan sonra ikili diyaloglar içerisinde bulunacak; yani, ya eylemle veya nesne ile diyaloga girecektir. Fakat her koşulda tanrısal bilgilendirme devam edecektir.

b. Seküler Bilgi

Yaratılmış olarak dünyaya getirilen insanın, gerek eylemle ve gerekse nesne ile diyalogundan ortaya çıkan bilgidir. Bu bilgi, insanın kendisini tanımlama eylemi ile renklendirilerek inkara sürükleyebileceği gibi, inanmaya da götürülebilir. Aynı zamanda tarihin konusu olabileceği gibi sosyolojinin, fiziğin, kimyanın ve diğer bilim alanlarının konusunu da teşkil edebilir.

Bütün bu yapı bir bütün olarak tabiat bağlamını vermektedir. Kısa bir ifade ile tabiat insana bilgilendirme yolunun önünü açmakta ve gelişme trendini başlatmaktadır. Bu noktada üretilen ve ileriki periyotta kendiliğinden üreyen bilgi ve bu bilginin kullanımını aynı zamanda tabiat üzerinde de belirleyici olmaktadır.

Şimdi de olayın son bağlamını değerlendirelim:

³⁶ Ömer Demir-Mustafa Acar, Sosyal Bilimler Sözlüğü, İstanbul : 1993, 53

³⁷ Aslında "aklını kullanamayacaktır" demek de doğru olacaktır. Örneğin insan fitri olarak üşüyecek ama buna çözüm üretemeyecektir. Böylesi bir durumda insan neslinin devamından söz etmek ise imkansız bir hale gelecektir.

³⁸ Kur'an, 96/Alak, 1

B. Tarih-İnsan Bağlamı

Tarihin ve tabiatın doğasını verdikten sonra insan ile ilgili değerlendirmemize geçebiliriz.³⁹ Fakat konuya doğrudan geçmeden önce insan ile akıl arasında olduğuna inandığımız bir sendrom üzerinde durmamız gerekecektir.

Çalışmamızın bu aşamasına kadar, insandan ziyade akli temel aldığımız fark edilecektir. Bunun sebebi varlığa anlamı aklın vermesidir. Düşüncemizi ileri bir merkeze götürdüğümüzde şöyle bir soru-cevap diyaloguna geçmemiz gerekecektir:

Soru: Akıl ile insandan hangisinin daha önemli olduğunu anlamak için ne yapmamız gerekmektedir?

Cevap: Akli insandan alıp hayvana veya insan dışı bir canlıya verelim. Bu durumda aklın fonksiyonları o canlıya geçecek ve insanın bir takım üstünlük özellikleri kaybolacaktır. Bir başka deyişle akıl, bulunduğu ortamı üstün kılma niteliğine sahiptir. Sendrom olarak değerlendirdiğimiz bu konumda mühim olan aklın kendisidir. Zira bulunduğu ortama renk katmaktadır.

Daha önce eylemle nesnenin bir araya gelmesinin tarihi oluşturduğunu belirtmiş; tansal öğretinin, yaşamın anlam kazanması için gerekli olduğunu dile getirmiştik. Bu durumda şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır: Öncelikle akıl insana verilmiş ve insan üstünlük vasfını ele geçirmiştir. Aklın tabiat içerisinde faal hale gelmesini sağlamak amacıyla insan bir ön öğreti ile donatılmıştır. Bu ön öğreti aşamasını gereğinden fazla önemsemek gerekmektedir. Zira bu aşamanın iyi anlaşılması, pek çok sorunu da çözüme kavuşturacaktır. Ayrıca ön öğretinin tabiat ile olan bağlantısını da gözden uzak tutmamak gerekmektedir. Konu kısaca şöyledir:

"Ön öğreti ile donatılmış olarak dünya yüzeyinde yerini alan insanın ya da aklın karşısına tabiat çıkmaktadır. Bu aşamaya kadar tabiat kendi döngüsünü içerisinde ilerlemektedir. Yağmurlar yağmakta,

mevsimler kendi düzenleri içerisinde ilerlemekte ya da insansız bir yaşam devam etmektedir. Fakat bu insan olgusunun bulunduğu ortamda aklın varlığından sonra anlam kazanan pek çok şey, herhangi bir anlam ifade etmemektedir. Bu arada zamanın ve mekanın bulunduğunu ama zamanın parçalı bir tarihsel yapıya dönüşmediğini unutmayalım.

İkili boyutta bulunan akıl üç boyutlu bir hale dönüşmek üzeredir. Bu üçüncü boyutu insan üzerinde gerçekleştirecektir.⁴⁰

1. *Ön donanımsız insan tabiat karşısında bo-calayacak; fonksiyonel akıl devreye girmeyecektir.*

2. *Bu haldeki bir aklın nasıl işlev göreceği de tahayyülden ötede bulunmaktadır. Zira fonksiyonel akıl devreye girse bile işlevselliğinin tabiatla bir bütünlük arz etmeyeceği muhakkaktır. Kriterler bir işleyiş söz konusu olacak, bu ise anlamsız bir ortam doğuracaktır*

3. *Bunun bir ileri aşaması olmalıdır ki; bu aşamada akıl kendine yetecek her türlü donanımı hiçbir ön yüklem yapmadan ortaya koyacak bir düzeye sahip bulunsun. İşte bu durum aklın tanrıdan bağımsız bir tanrı hüviyetine büründürecek. Fakat ileride daha geniş olarak ele alınacağı üzere bu tarz bir yaklaşımda tabiatın doğasına aykırılık kendiliğinden ortaya çıkacaktır.*

4. *Yukarıdaki olasılıkların dışında bir olasılık bulunmaktadır. Buna göre fonksiyonel akıl işlevini yerine getirebilmek için kendini geliştirme olanağı sağlayacak bir ön donanıma sahip olarak varlık sa-hnesinde yerini alacaktır.*

İşte bu dördüncü olasılık muhtemel olgusal düzlem eylemidir. Öğreti ile donatılan insanoğlu, kendi işleyişinde ilerleyen bir doğal ortam içerisinde varlık aşamasına geçmektedir. Böylesi bir durumda insanoğlunun karşısına iki değer çıkmaktadır: Bunlardan biri eylem, diğeri ise nesnedir.

Şimdi bunları ayrı ayrı ele alalım.

1. İnsan/Akıl-Eylem Diyalogu

Donanımlı olarak varlık sahasına gelmiş olan akıl ya da insanın karşısına ilk değer eylemdir. Eylemi zorunlu bir doğa/tabiat olarak değerlendirmek durumundayız. Zira varlık alanında yerini almış olan insanın ya da ön donanıma sahip olan bir aklın nesne karşısında eylemsiz kalması olanak dışıdır.

Yukarıda verdiğimiz iki ayrı bilgiyi burada yineleyelim:

1. İnsanın eylemle diyalogu tarihin oluşması için

⁴⁰ Aslında üç boyutluluğu farklı kategorilerde ele almak mümkündür. En/ boy/ derinlik; bitki/ hayvan/ insan; beden/ ruh/ akıl vs. gibi. İnsanın ve aklın üçüncülük özelliğini bu bağlamda bir bütün olarak değerlendirmek gerekmektedir.

³⁹ İnsanın tarihsel anlamda söz konusu edildiği tarih pasajlarında ve klasik değerlendirmelerde üç farklı kavram yer almaktadır: Bunlar "insan, kainat ve hayat" kavramlarıdır. Araştırmacılar değişik eserlerde bu üç kavramla sıkça karşılaşmaktadır. Bkz: H.A.R. Gibb, "Tarih", *İslam Ansiklopedisi*(IA), Eskişehir, MEB yay., 1997, XI/777; Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, İstanbul Enderun yay., 1985, s. 2. Biz ise bunların karşılıkları olarak "akıl, mekan ve zaman" kavramlarını kullanmaktayız.

Bu durumda:
İnsan/ Kainat/ Hayat=Akıl/ Mekan/Zaman
İnsan, kainat ve hayat kavramlarını kullanmak daha rasyonel gibi görünmekteyse de tarih anlayışını seküler bir kulvara taşımaktadır. Bize kalırsa yukarıda verdiğimiz sendromu ayrıma gereksinimi burada başlamakta. Teolojik değerlendirmelerin yoğun olduğu yerlerde "akıl, mekan ve zaman" kavramlarını kullanmak konuyu daha anlaşılır kılarken, seküler anlayışın hakim olduğu yerlerde her ikisi de konuyu anlaşılır hale getirmektedir. Bu nedenle bu kavramlar birbirlerinin yerlerine de kullanılacaktır.

yeterlidir.

2. İnsanın eylemle diyalogundan ortaya çıkan sonuç nesneyi oluşturmaktadır.

Bu denklemi şu şekilde betimlemiştik:

Özne+Eylem=Nesne

Bu aşamada dünyayı anlamlı kılan ilk eylemin "ol" eylemi olduğunu hatırlayalım ontolojik olarak eylem nesne diyalogunu verelim:

Tanrı+ "Ol"=Tabiat

Bu ontolojik yapıda Tanrı, özne/subject/fail olarak karşılığımız unsuru; "ol", eylemi; dünya ise nesneyi vermektedir. Bu ontolojik yapıyı buradan alarak seküler ya da dünyevî bir ortama taşıyalım.

Bu aşamada denklemimiz şöyle olmak durumdadır:

İnsan+Eylem=Şey/Eşya

Şimdi yukarıdaki iki denklemi bir arada değerlendirelim:

Tanrı+ "Ol"=Tabiat <> İnsan+Eylem=Şey/Eşya

İlk denklemdeki Tanrının yerini ikinci denklemde insan doldurmaktadır. Aynı şekilde niteliği ve niceliği belli olan "ol" eyleminin yerini, niteliği ve niceliği belirsiz, seçiciliği akla bırakılmış eylemler bütünlüğü almıştır. Nesne konumundaki tabiatın⁴¹ yerinde ise yine niceliği ve niteliği eylemin şekline göre belirlenen "şey/eşya" bulunmaktadır.

Bu durumda insanı, "ontolojik Tanrı işlevini dünyada yürüten varlık" olarak değerlendirmek yanlış bir mantık yürütme olmayacaktır. Aynı şekilde "eylemleri birer "oluş"; ortaya çıkan nesneyi de "varlık" olarak değerlendirmek de doğru olacaktır.

Konunun bu aşamasında nesneyi oluş mantığı ile değil de kendi yapısı açısından değerlendirelim. Tabiatla varlığından bahsedilmesi gereken iki tür nesne vardır:

1. Doğal Nesne

Kısaca "tabiat" olarak verebileceğimiz nesnedir. Tabiatı ve içindekileri bu bağlamda değerlendirmek durumundayız. İnsanın varlığında hazır olan ve bulunan nesnedir.

2. Yapay Nesne

İnsanın kendi ürettikleri ile oluşan nesnedir. Bu nesnenin oluşumunda eylemin payını ve ön donanımsız gerçekleşmeyeceğini hatırlamakta fayda bulunmaktadır.

Varlığın ilk aşamalarının tabii bir yönelimi

olduğunu düşünmek zorundayız. Örneğin acıkma, üşüme, yorulma, duyma ve görme vs. gibi eylemler zorunlu eylemlerdir. İşte bu zorunluluktan hareketle etrafındaki nesnelere isminden ve işlevinden haberdar olan insanoğlu, öncelikle temel ihtiyaçlarını giderecektir. Bu amaca binâen kendisine araç olarak doğal nesneyi kullanacak ve kendi nesnelere üretecektir. Oluşan yapay nesnelere bir araya geldiği bütünlük ise "medeniyet" denen kavramın yapı taşlarını oluşturacaktır.

2. İnsan-Nesne Diyalogu

İnsanın nesne ile olan diyalogu eylemden sonra gelmektedir; bu nedenle ikincil öneme ve işleve sahiptir. İnsanın eylemle diyalogunu anlatırken oluşturduğumuz denklemi burada gerçekleştirdiğimizde şöyle bir tablo ile karşılaşıyoruz:

İnsan+(Doğal)Nesne=Düşünce/İdea/Fikir

Bu denklemde doğal nesneyi kullanmamızın sebebi, insanın yapay nesnenin oluşumunda doğal nesneyi kullanmasıdır. Dolayısıyla varlığın bu aşamasında "düşünce" sonucunu elde edebilmek için kullanılan nesne kendiliğinden doğal nesne olmaktadır. Bu durumda şunu söylemek mümkündür: İnsan, fail/subject/özne olarak ele alındığında, eylem ile diyalog "nesne" sonucunu; nesne ile diyalog ise "düşünce" sonucunu vermektedir:

1. İnsan+Eylem=Yapay Nesne

2. İnsan+(Doğal)Nesne=Düşünce/Fikir

Doğal nesneyi bu şekilde verdikten sonra, şu aşamada, nesnelere bir bütün halinde değerlendirme gereksinimi ortaya çıkmaktadır. Şimdi bu iki nesneye karşı duruşun insan üzerinde oluşturduğu etkileri ele alalım:

a. Doğal Nesne ve Düşünsellik

Doğal nesne insanın karşısına çıkan objedir. Bu iki yapının karşılaşmasının potansiyel bir ortamı bulunmaktadır. Buna göre insan, doğal nesne ile karşılaşmadan önce ön donanıma sahip bir haldedir. Doğal nesne ise bu karşılaşmada ortaya çıkan eylemlere olumlu tepki verecek bir pozisyonudadır. Fakat, belki de gelişmenin bir zorunluluğu olarak, insan, doğal nesne karşısında ilk olarak, zorunlu eylemler dışında, düşünme eylemine girişmektedir. Çünkü önünde çok sayıda seçenek vardır ve bu seçeneklerden hangisini uygulayacağı ve hangisinin "daha"⁴² olduğu konusunda karar insana ve dolayısıyla akla ait bulunmaktadır.

İnsan, karşılaştığı çevre ile diyalogunu iki şekilde

⁴¹ Tabiatın da "ol" eyleminin bir sonucu olarak varlık sahnesinde oluştuğunu unutmamalıyız.

⁴² Bu "daha" kelimesinin ardına artık bütün seçili sıfatlar yerleştirilebilir. "Daha uygun", "daha güzel", "daha kolay", "daha yakın", "daha garip", "daha sıcak" vs. gibi.

sürdürmektedir:

1. Ön donanımı ve sahip olduğu bilgi potansiyeli ile dünyayı kendine elverişli hale getirmek;

2. Dünya üzerinde düşünmek.

İlk eylem bir zorunluluktur. Bu, İnsanın yaşayabilmesi ve yaşam koşullarına uyum sağlayabilmesi için gerekli olan bir zorunluluktur. Fakat ikincisi aklın varlığının bir gereğidir ve aynı zamanda ilerlemenin başlangıcıdır. Aksi bir durumda aklın potansiyel pozisyonunu değiştirmek gerekecektir. Örneğin:

1. Bu tarz aklın vizyonu olmamalıdır; zira önünde bir hedefi yoktur.

2. Varlık yeni yapılanmaya ihtiyaç duymadığından peygambere gereksinim olmayacaktır.

3. Bu tarz akıl için varlığın çok donanımlı olmasına gerek olmayacaktır.

4. Yarı akıl/insan ya da yarı içgüdü/hayvan orijinli bu yapı, sınırları zorlamayacağı için helâk denen kavram söz konusu olmayacaktır.

5. Belki de en önemlisi varlık kurgusu ontolojik "Tanrı+"Ol"=Tabiat" kurgusunun çok az ilerisine gideceğinden "İnsan+Eylem=Şey/Eşya" kurgusu muhtemelen çok az gerçekleşecek ve oluşacak kütle pek hacimli olmayacaktır.

Bu başlıkların sayısı artırılabilir. Hatta küçük detaylar söz konusu edilerek pek çok ayrıntı dile getirilebilir. Fakat buna gerek olmadığı kanısındayız. Burada önemli olan, insanın bulunduğu pozisyonu düşünebilmesidir. Aksi takdirde varlığın amacından sapması gibi bir tehlike söz konusudur.

Çalışmamızın bu aşaması, aklın sınırlı olduğunun verildiği ilk yer olmalıdır. Zira düşünmenin zorunlu bir eylem olması, akla potansiyel bir sınırlama getirmektedir. Ancak aklın sınırlılığını ifade ederken temkinli olmakta fayda bulunmaktadır. Konuyu çetrefilleştirerek anlaşılmasız bir hale getirmeden şunu belirtmek yeterli olacaktır: Aklın sınırlılığı, bilgisi ile orantılıdır. Az bilen akıl çok sınırlı, fazla bilen akıl az sınırlı demektir. Fakat düşünmenin de öğretilmiş olması aklın sınırlılığının sonunun gelmeyeceğinin bir göstergesidir.

b. Yapay Nesne ve Tanrısallık

Yapay nesnenin, insanın eylemle diyalogundan oluştuğunu belirtmiştik. Yapay nesnenin fonksiyonu pek çok noktada doğal nesneden ayrılmaktadır. İnsanoğlu bir taraftan doğal nesne karşısında bir soruşturmanın içerisinde iken, diğer taraftan zorunlu bir eylem diyalogunun da içerisinde. Zira eylemsiz bir akıl düşünmek anlamsızdır. İşte bu eylemle diyalogdan oluşan nesne, insanın ürettiği yapay nesnedir. Artık amaç düşünerek varlığı analiz etmenin ötesine geçmekte; bilgi potansiyeli ile bu varlığı kendine

elverişli hale getirmek ve aynı zamanda ilerleme trendini yakalamak şeklinde tezahür etmektedir.

Burada şu anlam kategorisine dikkat edelim: Eylemi gerçekleştirmenin ötesinde, nesnenin yapıcısı olarak insanoğlu, kendini "yapan/meydana getiren" olarak görmektedir. İnsanın kendisini bu şekilde algılamasını varlık normları çerçevesinde doğal olarak değerlendirmek gerekmektedir. Fakat bunun ilerisinde insan, gitgide kökeninden uzaklaşmakta ve kendi içerisinde bir tanımlaşma temayülü göstermektedir. Her ne kadar bunun bizzat Tanrıya karşı olanı nadir olarak karşımıza çıksa da⁴³ özellikle kendi nesnesine karşı bir tanımlaşma ve fakat bir üst tanrıyı muhafaza anlayışı oluşmaktadır.

Bu durumda:

1. Nesne ile Diyalog=Düşünen İnsan

2. Eylemle Diyalog=Tanrısal İnsan

sonucunu vermektedir. Bu aşamadan sonra aklın seçiciliği varlığa egemen olmaktadır. İnsanoğlu artık ikili bir zıtlıkla karşı karşıyadır. Varlığının, özellikle de aklının bir gereği olarak düşünen, ama kendi eyleminin bir sonucu olan nesne karşısında tanımlaşan bir insanoğlu söz konusudur.

Bu noktada doğal nesne karşısında düşünmeye sevk eden şeyin doğaya ait yasalar; yapay nesneye karşı duruşunda tanımlaşmaya sevk eden şeyin ise insanın kendi koyduğu yasalar olduğunu düşünmemiz gerekmektedir.

Sonuç

Yukarıdaki değerlendirmelerimizin ardından, varılması gereken esas nokta tarihin tabiatında yer ve zamandan ziyade özne ile eylemin önemli olduğudur. Zira bu husus kavrandıktan sonra işlevsiz kalan pek çok nokta kendi işlevine bürünecektir. Ayrıca şu üç unsur, dikkatlerden kaçmasına rağmen kendi içerisinde önemini muhafaza etmektedir.

Bunlar:

1. Akıl

2. Nesne

3. Tabiat

Akl, varlığa anlam katması ve bulunduğu ortamı şekillendirmesi yönüyle önemlidir. Nesne ise bilinenin aksine zorunlu bir sonuçtur. B zorunluluk, onun doğasında bir kurgunun olduğunu simgelemektedir. Tabiatı ise iki yönlü değerlendirmek durumundayız. Bunların ilki yer ve mekan olarak değerlendirilebilecek tabiat, diğeri ise varlığın oluş manlığını veren tabiatır.

⁴³ Zira Firavun gibiler tarihin nadir kişilikleridir. Bunun haricinde, tarihin geneli Tanrılı ve çok Tanrılı bir anlayış üzerine kuruludur.